An Analysis of Visiting Users' Readings of the Relation between Form and Symbolism in Different Types of Contemporary Mosques in Tabriz based on Shiite Jurisprudential Decrees*

Mohammad Ali Ghasri[1], Morteza Mirgholami[2], Eisa Hojjat[3]**

1. Ph.D Candidate in Islamic Architecture, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.
2. Associate Professor, Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.
3. Professor, Faculty of Fine Arts, Tehran University. Tehran. Iran.

(Received 26 Feb 2018, Accepted 29 May 2018)

The contemporary theoretical literature seems to be characterized by a lack of focus on reading architectural works, in particular, visiting users' readings of contemporary Iranian mosques. The mosque, as an important symbol of the Iranian-Islamic architecture, endows the field with a special sensitivity. In our exploration of visiting users' readings from the perspective of form and symbolism as the central focus of the present study, we consider the mosque as a structure composed of form, meaning, apparent manifestations and abstract concepts. Today, for various reasons, we are witness to the emergence of mosques whose users lack a shared understanding of them. Therefore, an analysis of how visiting users read an architectural structure and the factors affecting the reading can help clarify this process. It can also help us provide effective strategies for designing mosques with divine symbols whose references/meanings can be optimally read or deciphered, by the average visiting user. The present study is a fundamental research with practical objectives and it features a descriptive-analytical design in terms of its general approach and procedures. First, we developed a model for reading contemporary mosques through a review of literature and a survey of experts' viewpoints. We used the model as the basis of inclusion into the field study. Then, we evaluated and compared visiting users' readings of nine cases selected from among 180 contemporary mosques in Tabriz as located on a spectrum of similarity/dissimilarity to traditional mosques. Questionnaires, interviews and observation were used to collect the required data. The results showed that, in addition to apparent and symbolic elements such as domes and minarets, abstract concepts such as peace of mind and spirituality play an important role in the reading of contemporary mosques. It seems that Shiite jurisprudential decrees, as our criteria for analyzing user readings, include certain principles for evaluating some of the elements involved in reading such as style, patterns, embellishments, minarets and altars. Although some important elements in the reading of Iranian mosques – including but not limited to domes, porches and forecourts – cannot be evaluated with the above-mentioned criteria, they are necessary for a better reading/understanding of the meanings associated with contemporary mosques due to their recurrence and assimilation in the historical course of the evolution of mosques.

Keywords: Reading, contemporary mosques in Tabriz, form and symbolism, Shiite jurisprudence.

* The present article has been derived from Mohammad Ali Ghasri's Ph. D. thesis entitled "Reading of the Iran's Contemporary mosques in relation with form and symbolism (Case study: Tabriz's contemporary mosques)." currently pending at Tabriz Islamic Art University under the supervision of Dr. Morteza Mirgholami and professor Eisa Hojjat.

** Corresponding author. E-mail: m.mirgholami@tabriziau.ac.ir

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

مقالهٔ پژوهشی

DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27

فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی

سال چهارم، شماره اول- بهار و تابستان ۹۷

تحلیل خوانش مخاطبان از گونه‌های مختلف مساجد معاصر تبریز از دیدگاه فرم و نماد و با معیار احکام فقهی شیعی*

محمدعلی قصری[۱]، مرتضی میرغلامی[۲]، عیسی حجت[۳]**

۱. دانشجوی دکتری معماری اسلامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۲. دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۲. استاد دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۱۲/۷، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۳/۸)

چکیده

مقولهٔ خوانش مخاطبان از مساجد معاصر ایران در ادبیات نظری معاصر کشورمان، امری کمترشناخته‌شده است و اهمیت بنای مسجد در مقام یکی از سمبل‌های معماری اسلامی ایران، حساسیت ویژه‌ای به این حوزه می‌بخشد. در خوانش مخاطبان از دریچهٔ رابطهٔ فرم و نماد، به بنای مسجد به‌مثابهٔ آمیخته‌ای از کالبد و معنا نگریسته می‌شود. امروزه، گاه شاهد ظهور مساجدی هستیم که خوانش مشترکی از آن‌ها بین مخاطبان وجود ندارد؛ لذا تحلیل چگونگی خوانش می‌تواند در معرفی این فرایند، مؤثر باشد. جهت‌گیری کلی پژوهش، بر اساس هدف، از نوع تحقیقات بنیادی است و ماهیت و روش این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است. با استفاده از منابع مکتوب، مدلی برای خوانش مساجد معاصر به دست آمد و در بخش میدانی و ارزیابی خوانش مخاطبان، از نُه مسجد متنوع که از میان ۱۸۰ مسجد معاصر تبریز انتخاب شده بودند، استفاده گردید. از ابزار پرسشنامه، مصاحبه و مشاهده برای تقرب به اهداف پژوهش استفاده شد. نتایج نشان می‌دهد در خوانش مساجد معاصر، علاوه بر عناصری چون گنبد و مناره، مفاهیم فرامادّی مانند آرامش روحی و معنویت نیز نقش مهمی دارند. به نظر می‌رسد در احکام فقهی شیعی، به عنوان معیار تحلیل خوانش برای سنجش برخی از عوامل دخیل در خوانش مانند، سبک، آرایه، مناره و محراب، سنجه‌هایی ارائه شده باشد و وجود برخی عناصر از جمله گنبد و ایوان، هر چند با معیارهای مذکور قابل سنجش نیستند، برای فهم و خوانش بهتر معانی در مساجد معاصر ضروری به نظر می‌رسند.

واژگان کلیدی

خوانش، مساجد معاصر تبریز، رابطهٔ فرم و نماد، فقه شیعی.

* این مقاله مستخرج از رسالهٔ دکتری محمدعلی قصری دانشجوی دانشگاه هنر اسلامی تبریز با عنوان «خوانش مساجد معاصر ایران با توجه به رابطهٔ فرم و نماد (نمونهٔ موردی: مساجد معاصر تبریز)» با راهنمایی اساتید محترم دکتر مرتضی میرغلامی و دکتر عیسی حجت می‌باشد.

** نویسندهٔ مسئول مکاتبات: E-mail: m.mirgholami@tabriziau.ac.ir

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

مقدمه

در مقولهٔ خوانش آثار معماری معاصر ایران، خوانش مسجد، به دلیل اهمیت، شأن و جایگاه رفیعی که همواره بنای مسجد نزد ایرانیان داشته و دارد، حساسیت ویژه‌ای پیدا می کند. در برخی مساجد معاصر ــ به خصوص در دهه‌های اخیر ــ توجه بیش از حد به نوآوری‌های فرمی بدون توجه به محتوا، فهم و خوانش معانی برخی مساجد را در شهر برای مخاطبان غیرممکن ساخته است؛ بسیاری از مساجد معاصر به کالبدهایی صرفاً فیزیکی بدل شده‌اند که کمتر توانایی پاسخ‌گویی به نیازهای معنوی مخاطبان و کاربران مساجد را دارند (Bemanian et al. 2010؛ Raeesi and Noghrekar 2014). با ورود به حوزهٔ خوانش آثار معماری، پای دانش‌های نسبتاً جدیدی نظیر نشانه‌شناسی و زبان‌شناسی به این عرصه باز می‌شود. مقولهٔ خوانش در معماری ایران ــ به ویژه معماری مساجد معاصر ایران ــ ناشناخته یا کمترشناخته‌شده است (Falamaki 2012) و پژوهش‌هایی که به خوانش مساجد معاصر وارد شده‌اند اغلب خوانش مسجد را از روی خود اثر بررسی و تحلیل نموده‌اند و وارد حوزه‌های تاریخ‌نگاری، سبک‌شناسی یا گونه‌شناسی مساجد شده‌اند و تحقیقات کمی به خوانش مساجد معاصر ایران از نگاه مخاطبان عام پرداخته است. شایان ذکر است تأکید پژوهش حاضر بر خوانش مخاطبان عام از مساجد معاصر ایران، به معنای اعتباربخشی به نظریهٔ «مخاطب‌محور» در خوانش نیست، بلکه در این تحقیق ابتدا و بر اساس نظر صاحب‌نظران و منابع مکتوب، چگونگی خوانش آثار معماری و عوامل و متغیرهای دخیل در خوانش تحلیل می‌شوند و چارچوب و مدل‌هایی برای ورود به عرصهٔ میدانی و اخذ و تحلیل خوانش مخاطبان عام طرح می‌گردد. سپس داده‌های حاصل از خوانش مخاطبان که با تکنیک مصاحبه و پرسشنامه اخذ شده، با احکام اسلامیِ مرتبط با مسجد سنجیده و با بهره‌گیری از آرای خبرگان امر تحلیل می‌گردند. در پژوهش حاضر، تحلیل خوانش مخاطبان از مساجد معاصر ایران ــ در اینجا مراد مساجد معاصر تبریز است ــ با معیار احکام فقهی شیعی انجام خواهد پذیرفت. در این راستا از میان ۱۸۰ مسجد معاصر در شهر تبریز، بر اساس شرایط مورد نظر، نُه مسجد در سه گونهٔ مختلف ــ مساجد شبیه گذشته، مساجد تلفیقی و مساجد متفاوت با گذشته ــ انتخاب شده‌اند و تلاش شده تا نمونهٔ برگزیده تقریباً تمامی گونه‌های مساجد عصر حاضر تبریز را دربرگیرد. بر این اساس و در ادامه و پس از بررسی نظریات مختلف در خوانش آثار معماری و به ویژه مساجد معاصر ایران، مدلی برای برای اخذ و تحلیل خوانش مخاطبان طرح می‌شود و بر اساس آن داده‌های حاصل از کار پیمایشی بر اساس معیارهای مورد نظر تحلیل می‌گردد. در نهایت، برای طرح مساجدی واجد مفاهیم والای الهی، که کدگشایی مخاطبان از آن معانی و مفاهیم به طور نسبی و بر اساس استعداد مخاطب میسر باشد، پیشنهاداتی مطرح می‌شود.

۱. سؤال و روش تحقیق

سؤال اصلی پژوهش این است که در معماری مساجد معاصر ایران، برای ایجاد و انتقال معانی عمیق متناسب با مسجد، چه نوع عناصر، فرم‌ها و نمادهایی را می‌توان به کار بست که از یک‌سو متناظر با معیارهای فقهی اسلام باشند و از سوی دیگر به خوانش معانی عمیق مسجد برای مخاطبان کمک نمایند؟

جهت‌گیری کلی پژوهش، بر اساس هدف، از نوع تحقیقات بنیادی خواهد بود، هر چند اهداف کاربردی چندی نیز بر آن مترتب خواهد بود. بر اساس ماهیت و روش، این پژوهش از نوع تحقیقات توصیفی-تحلیلی است. با توجه به موضوع و مسئلهٔ این پژوهش، دو حوزهٔ اصلی برای مراحل مختلف تحقیق مؤثر خواهند بود که عبارت‌اند از حوزهٔ

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

خوانش معنا در معماری و حوزهٔ معماری مساجد. در مرحلهٔ اول و بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و مصاحبه با صاحب‌نظران، ضمن شناخت نظریات مطرح در حوزهٔ خوانش، عوامل و فاکتورهای دخیل در خوانش مساجد معاصر تبریز، استنتاج و در مدلی ارائه می‌گردند. بر مبنای مدل جامع خوانش، خوانش مساجد معاصر تبریز بر پایهٔ مؤلفه‌های چهارگانهٔ آرایه‌ها، فرم‌های نمادین، ایده‌های فضایی-هندسی و محیط و بستر و با تمرکز بر رابطهٔ فرم و نماد از مخاطبان اخذ می‌شود که جهت این امر، از روش پژوهش موردی، با تکنیک‌هایی چون مصاحبه و پرسشنامه استفاده می‌شود. سپس تحلیل داده‌ها بر مبنای معیارهای اخذشده از احکام فقهی انجام می‌پذیرد که برای این مهم از روش استدلال منطقی استفاده می‌گردد و با استفاده از این روش، در پایان پژوهش انتظار می‌رود ضمن بازشناخت جمیع فاکتورهای دخیل در خوانش و فهم معنا در مساجد، معیارهایی برای تقرب معانی کدگذاری توسط طراح مسجد و مفاهیم کدگشایی‌شده توسط مخاطب مسجد به حقیقت والای مسجد و متناظر با معیارهای فقهی اسلامی ارائه گردد که علاوه بر بنیادی بودن، جنبهٔ کاربردی نیز داشته باشند.

در تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار «SPSS VER 16» استفاده می‌شود. نتایج به صورت تعداد (درصد) و نیز میانگین (انحراف معیار) گزارش خواهند شد. جهت مقایسهٔ شاخص‌ها بین دسته‌های مساجد از روش آماری آنالیز واریانس «ANOVA» و متعاقب آن از تست تعقیبی توکی (TUKEY) استفاده می‌شود. در این مطالعه «P-VALUE< 0.05» به عنوان سطح معناداری در نظر گرفته شده است. در این تحقیق که در بخش تحلیل داده‌های حاصل از خوانش، رویکردی انتقادی دارد، اقناع‌کنندگی می‌تواند تفسیرکنندهٔ مفهوم آزمون‌پذیری باشد (Groat and Wang 2002). برای بررسی پایایی تحقیق، ابتدا، به طور آزمایشی، سؤالات پرسشنامه در میان مخاطبان توزیع شد و میزان سنجش متغیرها توسط محقق بررسی گردید و سپس نسخهٔ نهایی پرسشنامه با اصلاحات لازمه تدوین و برای کار نهایی آماده شد. همچنین بازآزمون سؤالات مذکور نیز بدین صورت انجام پذیرفت که با فاصلهٔ کوتاهی پس از پر کردن پرسشنامهٔ نهایی، در دو مسجد از مساجد نُه‌گانهٔ مورد نظر، مجدداً پرسشنامه‌ها توزیع گردید و نتایج تقریباً مشابهی با ضریب همبستگی نزدیک به عدد ۱ به دست آمد؛ به این جنبه از پایایی پرسشنامه، پایایی آزمون-بازآزمون گفته می‌شود. هرچند در تحقیقات علمی، معمولاً برای اطمینان از روایی از پرسشنامه‌های استاندارد استفاده می‌شود، با توجه به کیفی بودن موضوع پژوهش و به دلیل اینکه در زمینهٔ خوانش مساجد معاصر تبریز پرسشنامهٔ استانداردی از قبل در دست نبود، برای بررسی روایی پرسشنامه، از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. از روش دلفی و اجماع خبرگان در مراحل مختلف پژوهش از جمله شناخت متغیرها، تعیین معیارهای سنجش داده‌های تحقیق، تدقیق سؤالات پرسشنامه، تحلیل داده‌های آماری و در نهایت پیش‌بینی توسعهٔ آیندهٔ تحقیق، استفاده گردید.

۲. پیشینهٔ تحقیق

خوانش در لغت به معنای قرائت، مطالعه و روایت کردن است و مراد ما از واژهٔ «خوانش» در این پژوهش، فهم معنای معماری مساجد معاصر است و به گسترهٔ وسیعی از پرسش‌ها در زمینهٔ مساجد امروزی پاسخ خواهد گفت. اساس خوانش بر این مسئله استوار است که «معماری نیز نوعی زبان است» (Norberg-Schultz 1975). خوانش مسجد معاصر، مانند خوانش متنی است که واژه‌ها و جملات آن احجام و عناصر مسجد هستند. فهم و خوانش یک اثر متن‌وار واقعه‌ای است که در نتیجهٔ نوعی گفت‌وگو میان حال و گذشته تحقق می‌پذیرد (Ebrahimi Dinani 2000). رویکردهای متعددی در خوانش آثار معماری سهیم هستند که به طور اجمالی می‌توان از رویکردهای مؤلف‌محور، مخاطب‌محور، نشانه‌شناختی و رویکرد غیرکلامی در این راستا نام برد (Raeesi 2013). از دیدگاه برخی متفکران غربی، نهایت فهم، شناخت زبان متن و در نهایت، هم‌زبانی میان اثر و مخاطب و درک کامل معنای مورد نظر معمار توسط مخاطب اثر است (Vasfi 2008). در این دیدگاه، اوج خوانش متن (اثر) وقتی است که معمار بتواند اثری خلق نماید که مخاطب بتواند معنای مورد نظر

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

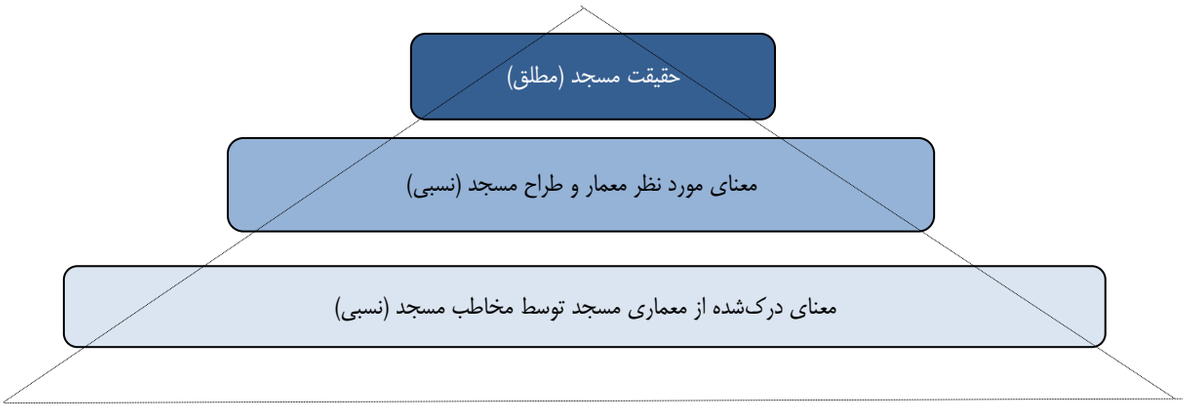

تصویر ۱: مراتب خوانش معنا از دید اسلام
Fig.1: Levels of reading of meaning from the prespective of Islam

معمار اثر را درک نماید و این نگرش ممکن است به پیدایش بناهای عامه‌پسند و سطحی منجر شود؛ بزرگ‌ترین وجه تمایز این دیدگاه‌ها با دید اسلام به خوانش، در منشأ و غایت هنر و اثر هنری و هدف هنرمند معمار از خلق اثر است. در واقع هدف هنر در اسلام تکامل فردی و اجتماعی و الهی فرد هنرمند و مخاطبان و کاربران اثر معماری است. در دیدگاه اسلامی، مسجد، فارغ از ذهنیت مخاطب و ایده‌های معمار، دارای حقیقتی فرازمان و فرامکان، قطعی و مطلق است که منشأ آن اصول و احکام اسلامی می‌باشد. پدیده‌ها (آثار معماری) و میزان موفقیت معمار در تجلی ایده‌ها در پدیده‌ها، و همچنین درک مخاطب از این ایده‌ها، امری نسبی است (Noghrekar 2008). بنابراین مطابق این نظر، اوج خوانش و فهم معنای عمیق مسجد از دیدگاه اسلام به میزان موفقیت معمار اثر در تقرب به معنای حقیقی مسجد در طرح مسجد و نزدیک‌شدن معنای خوانش‌شده توسط مخاطبان به حقایق متعالی مسجد بستگی دارد و نسبی است (تصویر ۱).

در واقع مطابق با نمودار فوق، معنا و فهم و خوانش معنا در مساجد معاصر شامل وجوهی است که در یک رابطهٔ طولی با هم قرار گرفته و عبارت‌اند از: معنای درک‌شده در ذهنیت مخاطب و در درجه‌ای بالاتر، فهم مسجد از نگاه معماران، و در نهایت و در ترازی فراتر، مفهوم اصیل و عمیق مسجد که نهایت فهم نیز هست. تفاوت بین جوامع معاصر با سنّتی در فهم مساجد در این است که به‌رغم تنوع فرمی مساجد در جوامع گذشته، معماران ایرانی از فرم‌های نمادینی در طراحی مساجد استفاده می‌کردند که به دلیل انسجام اجتماعی و تکامل تدریجی مساجد، توسط عامهٔ مردم نیز به نسبت استعداد ایشان فهم می‌شد. اما امروزه با توجه به تکثر جامعه، امکان این فهم مشترک و اتصال به چشمهٔ هنر اسلامی توسط معماران و مخاطبان محدودتر شده است. لذا در ادامه با استخراج و ارائهٔ این زبانِ الگویی و فرم‌ها و آرایه‌ها و عواملی که معماران مسلمان گذشته در بیان مساجد به کار می‌بردند، به ارائهٔ مدلی برای خوانش مساجد خواهیم پرداخت.

۳. سیر تحول الگوهای مساجد و زبانِ الگویی آن‌ها بر اساس فقه و سنّت‌های معماری

هر چند الگوی مساجد اولیه به مسجد پیامبر برمی‌گردد، مسئله شناسایی و پی بردن به این نکته است که مجموعه‌ای تقریباً بی‌شکل و با ویژگی‌های کالبدی اندک، چگونه به الگویی برای کل کشورهای مسلمان تبدیل شد (Grabar 1973). گرابار می‌گوید: در قرآن هیچ اشاره‌ای به گونه‌ای ویژه از ساختمان برای مسجد نشده است و این واژه دلالت بر هر محل یا ساختمانی دارد که پروردگار در آن پرستش شود (Zargar 2007). حسن فتحی نیز در این راستا بدین مسئله اشاره می‌کند که قرآن کریم ۲۸ بار به واژه مسجد اشاره دارد اما هیچ گاه مستقیماً به معماری مسجد اشاره‌ای ندارد (Rahimi 2011).

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

٤. نمادها، تمثیل‌ها و مفاهیم پنهان در معماری مساجد

مساجد ایران و سایر کشورهای اسلامی را نباید تنها از جنبهٔ مسائل کالبدی ملموس بررسی نمود و توجه به مفاهیم پنهان در ورای مسائل ظاهری، شاید اهمیتی دوچندان داشته باشد، زیرا این مفاهیم به کالبد بی‌جان بنا روح می‌دهد؛ به زعم متفکران، برای بیان مفاهیم رمزآمیز و ایجاد تقدس فضا، آیه‌پردازی و معماری سمبولیک یکی از بهترین راهکارهاست (Noghrekar 2008). در زمینهٔ نمادگرایی و مفاهیم رمزگونه دو دیدگاه وجود دارد. در دیدگاه اول، مفاهیم رمزی را ماهوی می‌دانند و در نظریهٔ دوم، مفاهیم رمزی را اکتسابی و قراردادی می‌شمارند. کلر کوپر نیز نمادگرایی ماهوی خود را بر اساس ایدهٔ یونگ از عالم مثل بنیان نهاده است و به باور او، طراحان، عالم مثال را از طریق معماری به نمایش می‌گذارند. مصداقی از کاربرد نمادگرایی ماهوی در مساجد را می‌توان در کاربرد مربع و دایره در معماری مساجد گذشته یافت، چرا که این اشکال را نمادی آسمانی برای زندگی زمینی در نظر گرفته‌اند. می‌توان گفت هر نمادگرایی جهانی، ماهوی نیست، زیرا ممکن است نمادگرایی گنبد یا مناره جهانی باشد و اکثریت مردم، آن‌ها را نماد مسجد و حتی آن را واجد احساس الهی بدانند؛ لیکن این دریافت‌ها دلیل ماهوی بودن مفاهیم نیستند. این مفاهیم ممکن است قراردادی باشند و بر اثر تکرار مشاهدهٔ آن‌ها در مسجد، این تداعی معانی صورت پذیرد (Falahat 2004). مبنای نمادگرایی قراردادی، مفاهیمی است که به واسطهٔ یک فرم انتقال می‌یابند اما جزو ماهیت آن فرم نیستند؛ این مفاهیم به صورت قراردادی در میان جامعه شکل گرفته و قابل درک شده‌اند. در این نوع نمادگرایی، یادگیری، مقدمهٔ دریافت مفاهیم رمزی است. از معروف‌ترین واضعان این نظریه می‌توان به گیبسون اشاره کرد. به عقیدهٔ او مفاهیم انتقالی از هر شیء متناسب با قابلیت‌های آن شیء است، اما میزان درک این مفاهیم به دو عامل قراردادهای اجتماعی و تداعی‌های روانی بستگی دارد (Gibson 1976). نظریهٔ لنگ نیز بر مبنای نظریهٔ گیبسون شکل گرفته است. وی دیدگاه خود را مدل رفتاری می‌نامد و مفاهیم رمزی را ناشی از ربط دادن فرم با تجربه‌های قبلی می‌داند (Lang 1987). به عنوان مثال، بر اساس این دیدگاه، تکرار شکل گنبد و مناره در مساجد و تجربه‌کردن آن‌ها به همراه عملکرد مسجد، دلیل اصلی انتقال وجود مفهوم و احتمالاً ادراک الهی بودن در هنگام مشاهدهٔ این فرم‌ها است. ناسار معتقد است در خوانش بنا ــ مسجد ــ اول باید به شناختی محتوایی از عملکرد آن دست یافت و سپس به بررسی کیفیت و شخصیت بنا پرداخت (Falahat 2004). در مورد رابطهٔ فرم و نماد و در کمیت و کیفیت وجود معانی پنهان در قالب کالبد مساجد اسلامی، نظرات متعددی وجود دارد. به عقیدهٔ برخی صاحب‌نظران، معماری برای معناپردازی چاره‌ای جز استفاده از فرم‌های نمادین ندارد (Noghrekar 2008). از طرفی، در میزان تجلی معنا در فرم مسجد، باور برخی، انعکاس قطعی احکام اسلام در فرم بنای مسجد است و در مقابل، عده‌ای یا تأثیر اسلام را در اثر مسجد به طور کامل نفی می‌کنند یا حداقل می‌دانند. در حال حاضر نظریهٔ سومی ارائه شده است که اعتقاد به تجلی نسبی محتوا در صورت و کالبد معماری اسلامی به عنوان یک اصل منطقی دارد و ادعا می‌نماید این حقایق بنیادی می‌توانند طی فرایندی معین با اجتهاد خلاقانهٔ هنرمندان در هزاران پدیده به صورت نسبی تجلی یابند (Raeesi and Noghrekar 2013).

٥. مبانی نظری

در ادبیات موضوع خوانش، همان‌گونه که اشاره رفت بیشتر تحقیقات به تحلیل خوانش آثار هنری به طور عام پرداخته‌اند و در پژوهش‌های کمتری به مقولهٔ خوانش آثار معماری و به ویژه خوانش مساجد معاصر ایران پرداخته شده است. اصولاً بر اساس دیدگاه‌های صاحب‌نظران در خوانش، مدل‌هایی برای خوانش بنا پیشنهاد شده است. یکی از این مدل‌ها بیشتر بر خوانش وجوه ظاهری بنا تمرکز دارد که مهم‌ترین آن‌ها فضای درونی، پوستهٔ خارجی و برهای ساختمان و پیکرهٔ کالبدی بنا هستند (Falamaki 2012). همچنین در مدل دوم و بر اساس نظر صاحب‌نظران غربی در مقولهٔ خوانش (متفکرانی مانند اکو، سوسور، دریدا، بارت)، عوامل متعددی

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

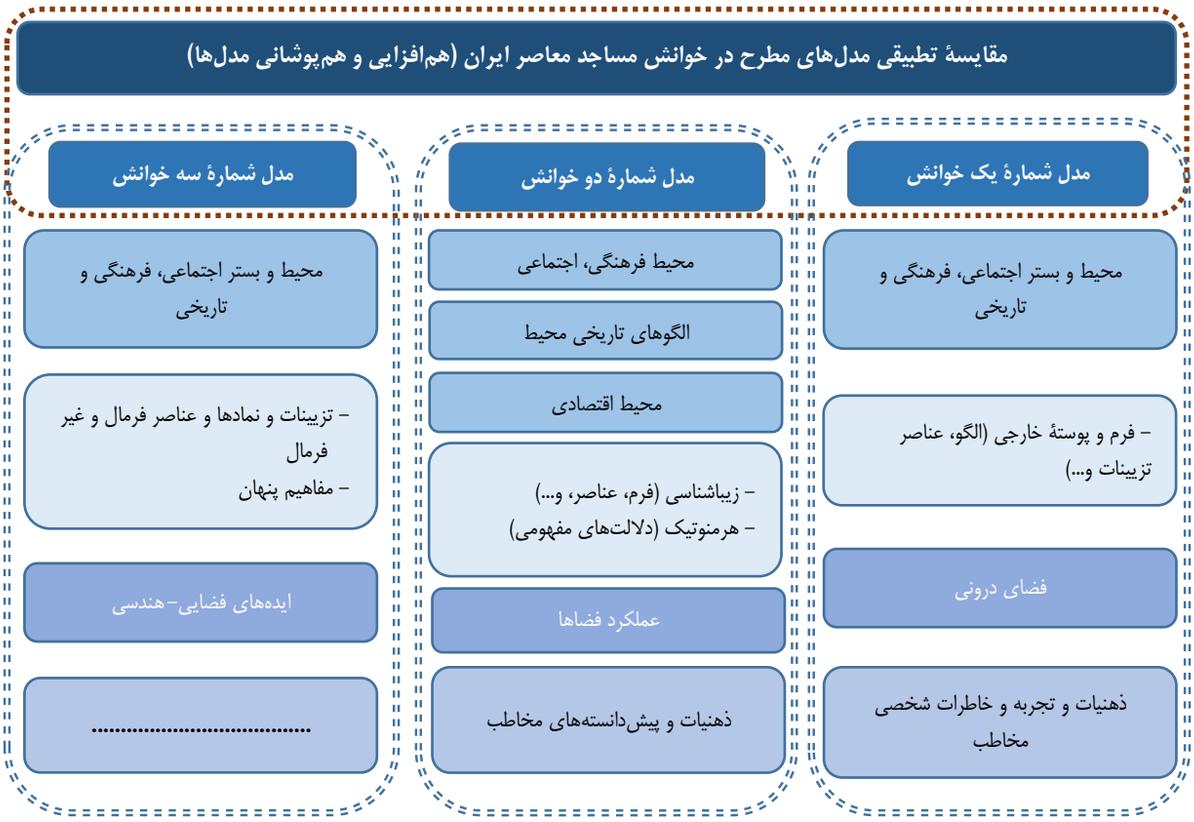

تصویر ۲: مدل جامع خوانش: مقایسهٔ تطبیقی مدل‌های مطرح خوانش مساجد معاصر ایران (هم‌افزایی و هم‌پوشانی مدل‌های خوانش)
Fig.2: Comprehensive model of reading: a comparison of featured models of contemporary Iranian mosques

در خوانش یک بنای معماری نقش دارند که وجوه مختلفی از جمله هرمنوتیک، تحولات زمانی–تاریخی و فرهنگی و اجتماعی، اقتصاد، عملکرد و زیبایی‌شناسی را شامل می‌شوند (Dabbagh and Mokhtabad Emraei 2013). در مدل سوم که اختصاصاً به مساجد ایران مربوط است، شیوه‌های مورد اشاره در زمینهٔ تولید، انتقال و خوانش معنا، ایده‌های فضایی–هندسی، نمادها و آرایه‌ها و محیط و بستر فرهنگی، اجتماعی و تاریخی بوده‌اند (Noghrekar 2008). با توجه به سه مدلی که در سطور بالا در زمینهٔ خوانش مساجد معاصر ایران معرفی شدند، در ادامه و در نمودار منعکس در تصویر ۲، ضمن مقایسهٔ تطبیقی مدل‌ها، هم‌پوشانی و هم‌افزایی آن‌ها در مدلی جامع ارائه شده است.

در این مدل علاوه بر ویژگی‌های ظاهری و ملموس در خوانش مساجد معاصر، خوانش معناشناسانه مطرح می‌شود. البته در خوانش مساجد معاصر که به طور معمول اتفاق می‌افتد، تمامی موارد به‌نوبهٔ خود مؤثر و دخیل‌اند. بنابراین در تحلیل نهایی بیشتر بر مقولهٔ فرم‌های نمادین و آرایه‌های سمبولیک که وسیلهٔ آیه‌پردازی و واسطهٔ انتقال معنا هستند تمرکز خواهد شد. در ادامه و با استفاده از نمودارها و نکات پیش‌گفته، به مدل نهایی پژوهش دست می‌یابیم. در این مدل خوانش معنای مسجد معاصر ــ که حاصل کدگشایی مخاطب از اثر کدگذاری‌شده توسط معمار است ــ با معیارهای مستخرج از احکام فقهی تحلیل می‌گردد (تصویر ۳).

مطابق مدل فوق، اطلاعات حاصل از بخش میدانی بر مبنای مدل‌ها و فاکتورهای دخیل در خوانش، از جنبه‌ها و دیدگاه‌های مختلف دسته‌بندی و جمع‌آوری می‌گردند. آنچه به این مدل غنای اسلامی خواهد بخشید، ایجاد فیلتری برای محک میزان تقرب خوانش مخاطب به حقیقت مسجد بر اساس احکام فقهی شیعی است که می‌تواند به استنباط راهکارهای تولید، انتقال معانی و همچنین خوانش بهتر آن مفاهیم در مساجد معاصر تبریز بر مبنای احکام اسلامی منجر گردد.

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

تصویر ۳: مدل نهایی تحلیل خوانش مساجد معاصر ایران
Fig. 3: The final model for the analysis of the reading in contemporary mosques of Iran.

٦. معیارها و سنجه‌های پژوهش

برای تحلیل و ارزیابی (تحلیل میزان تقرب خوانش و فهم مخاطبان به معانی مورد نظر معمار طرح و همچنین معانی عمیق و حقیقی مسجد)، نیازمند تعیین سنجه‌های متناسب با اهداف پژوهش هستیم. در این پژوهش معیار سنجش نتایج خوانش، احکام فقهی مرتبط با معماری مسجد است. البته تمامی این معیارها در جایگاه خود به کار می‌آیند و خوانش اخذشده از طریق مصاحبه و پرسشنامه، بر اساس سنجه‌ها، از وجوه مختلف بررسی و تحلیل نهایی ارائه می‌گردد. مدلی که در اندیشهٔ اسلامی تشیع برای حرکت از حکمت نظری به سمت حکمت عملی به عنوان یک اصل پیش‌بینی شده است، فرایند اجتهاد است. این مدل از منبع وحی یعنی قرآن به علاوهٔ گفتار و رفتار معصومین (ع) آغاز شده و ضمن معیار قرار دادن آن، با استفاده از عقل جمعی و سپس عقل فردی مجتهد، برای مسائل روز اعلام حکم می‌شود (Noghrekar 2008). در این پژوهش، ابتدا در دو حوزه، حکمت نظری و حکمت عملی اسلام، مفاهیم پایه‌ای مرتبط با ایجاد و انتقال معنا، معناپردازی، خوانش و مفهوم مسجد استخراج می‌شوند. حکمت نظری مبتنی بر عقل (پیامبر درونی) و نقل (قرآن و احادیث) و حکمت عملی مبتنی بر احکام پنج‌گانهٔ اسلامی (حلال ، حرام، مکروه، مستحب و مباح) است. با توجه به اینکه دین اسلام و قرآن کریم تنها دین و کتاب تحریف‌نشده هستند، اصول و احکام نظری اسلام، فرازمان، فرامکان، قطعی و ابدی هستند. در ادامه به برخی نکات مستخرج از احکام نظری اسلام راجع به مسجد می‌پردازیم:

غایت مسجد به‌مثابهٔ محل عبادت: با توجه به اینکه هدف اصلی بنای مسجد، عبادت است، ابتدا به اهمیت عبادت از دیدگاه آیات و روایات اسلامی می‌پردازیم. در تفسیر آیهٔ «و ما خلقت الجن و الانس الا لیعبدون»، علامه طباطبایی می‌نویسند که غرض خلقت این است که آنان پرستندهٔ خدا باشند نه اینکه او معبود باشد (Tabatabai 1977). در این آیه، «عبادت» به عنوان «غایت و هدف خلقت» مطرح شده و «عبادت» در اینجا مترادف معرفت کامل و شهودی حق است. در فرایند ارتباط با خدا، عبادت، رتبه و اهمیت خاصی دارد تا جایی که واژهٔ «عبد» مترادف واژهٔ «انسان» معنا می‌گردد. نماز رکن دین است و به‌وسیلهٔ نماز یاد و خضوع در برابر او که جان همهٔ شرایع دین است حفظ می‌شود (Tabatabai 1992؛ Saheb mohammadian 2006). به لحاظ معنایی، واژهٔ «مسجد» از ریشهٔ «سجد» به معنای محل سجده آمده است. واژهٔ مسجد به معنای هر محلی است که پروردگار در آن پرستش شود (Zargar 2007). عبادت غایت خلقت و انسان به‌منزلهٔ عبد، برای تکامل و سیر به سوی کمال، نیازمند عبادت و سجود تلقی می‌گردد. به فرمودهٔ نبی مکرم اسلام (ص)، «قلب مؤمن، عرش خداست» و با استناد به این

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

حدیث، عرفا قلب انسان کامل را عرش الهی دانسته‌اند (Bolkhari Qehi 2009). بر اساس آیات متعدد قرآنی، نظیر آیهٔ ۳٦ سورهٔ مبارکهٔ نور، بنای مسجد برای احیای نام و یاد خداست و مسجد برای احیای تفکر توحیدی است؛ از این رو هر کاری که با وحدت کلمه منافی باشد در مسجد روا نیست (Javadi Amoli 2009). با توجه به آیهٔ ۱۸ سورهٔ توبه، عمران مساجد که بالطبع شامل نمادپردازی و طراحی آن نیز می‌شود، به قدری حائز اهمیت تلقی شده که لازمهٔ آن التزام به برخی از مهم‌ترین اصول اعتقادی نظیر ایمان به خداست. بنابراین باید مقدمات فهم و خوانش معنای حاصل از نمادها توسط مخاطبان فراهم باشد تا بتوان بر اساس آن نشانه‌ها و نمادهایی را بر این فرایند طراحی کرد. علمای مذهبی، فقها و مراجع در زمینهٔ معماری مسجد نکاتی بیان نموده‌اند که از جهات متعدد قابل بررسی و لازم‌الاجرا هستند و رعایت آن‌ها در همهٔ دوره‌ها، از جمله معماری معاصر مساجد، امری بدیهی و قطعی است. مقام معظم رهبری در زمینهٔ سبک طراحی مسجد می‌فرمایند: «طراحی و ساخت مسجد و تزیینات آن به سبک غربی و بیگانه که یادآور غیرمذهبی یا ضدمذهبی باشد اگر سبب ترویج فرهنگ بیگانه باشد حرام است. طرح مسجد باید ساده باشد و سادگی طرح ساختمان مسجد به این معناست که تزییناتی که کاخ‌ها و خانه‌های قدرتمندان مادّی به آن‌ها زینت می‌شود در مسجد جایز نیست و به کار برده نشود» (Movazaf Rostami 2014). با توجه به احکام نظری و عملی مسجد در زمینه‌های مختلف، در جدول ۱ به برخی از معیارهای سنجش مسجد مطلوب مستخرج از احکام فقهی اسلامی و راهکارهای مرتبط با آن‌ها در معماری مسجد و نحوهٔ ارتباط ایشان با مدل خوانش اشاره شده است.

۷. موردپژوهی

در این پژوهش و در بخش میدانی از میان حدود ۱۸۰ مسجد معاصر تبریز که مورد بررسی و تحلیل قرار گرفتند، تعداد ۹ مسجد انتخاب گردید. مهم‌ترین دلایل انتخاب این مساجد عبارت‌اند از: پراکندگی مناسب مساجد در محلات سطح شهر، اهمیت نسبی مساجد در سطح شهر یا محله، انتخاب هر سه دسته از مساجد (مساجد شبیه گذشته، مساجد متفاوت از گذشته و مساجد تلفیقی)، دسترسی به مشخصات و ویژگی‌های معماری مساجد. همان‌گونه که قبلاً سخن رفت، برای اخذ خوانش مخاطبان از تکنیک‌های پرسشنامه و مصاحبه بهره گرفته شد. برای نمونه‌گیری معتبر از میان پاسخ‌دهندگان، از نمونه‌گیری تصادفی استفاده شد. پرسشنامه دارای پنج بخش و ٤٥ سؤال چندگزینه‌ای می‌باشد. با توجه به مجموع تعداد تقریبی کاربران مساجد مورد بررسی که ۵۰۰۰ نفر تخمین زده شده است و بر اساس فرمول کوکران، حدود ۳٦۰ نفر به عنوان حجم جامعهٔ نمونه به دست می‌آید. هدف از این بخش تحلیل و تفسیر داده‌ها و ارائهٔ نتیجهٔ پژوهش موردی است. اکثر افراد به تمامی سؤالات پاسخ گفتند و تعداد سؤالات بدون جواب یا دارای پاسخ نامرتبط در حد نرمال بود. تناسب مناسبی بین تعداد کاربران مسجد و تعداد پاسخ‌دهندگان در هر مقطع زمانی به وجود آمد که روایی نمونه‌برداری را در حد قابل قبولی نشان می‌داد. در ادامه به بررسی و تحلیل برخی یافته‌های آماری ــ خروجی‌های نرم‌افزار ــ مطابق با موضوع، اهداف و معیارهای پژوهش پرداخته می‌شود.

۸. یافته‌های تحقیق

۸-۱. نتایج پرسشنامه

نتایج اولیه و داده‌های آماری حاصل از پرسشنامه‌های توزیع‌شده در میان مردم در این بخش ارائه شده است. در پرسشنامهٔ شمارهٔ یک، به **نشانه‌ها و شاخصه‌های** دخیل در خوانش مسجد از دیدگاه مردم پرداخته می‌شود؛ در پرسشنامهٔ شمارهٔ دو، موضوع فهم و **خوانش فضای داخلی** و عوامل دخیل در آن مطرح می‌گردد؛ و در پرسشنامهٔ شمارهٔ سه، مقولهٔ **پیشنهادات مردم برای ارتقای فهم مردم** از مساجد معاصر اخذ گردید. سه دسته مسجد انتخاب شده‌اند که مساجد دستهٔ اول مشابه گذشته، مساجد دستهٔ دوم تلفیقی و مساجد دستهٔ سوم متفاوت از گذشته هستند. از دیدگاه مردم، عوامل متعددی در خوانش و فهم مسجد نقش دارند که برخی از

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

جدول ۱: معیارها و سنجه‌های تحلیل خوانش مخاطبان از مساجد معاصر تبریز (راهکارهای طراحی مسجد و تحلیل و سنجش خوانش مخاطبان از مسجد بر اساس دیدگاه احکام اسلامی و نحوهٔ ارتباط آن‌ها با مدل خوانش (Hamzehnejad 2011؛ Raeesi 2013؛ Shaterian 2011؛ Zargar 2007)
Table 1: Criteria and measures of readers' analysis of contemporary mosques in Tabriz) (Hamzehnejad 2011; Raeesi 2013; Shaterian 2011; Zargar 2007)

	باید و نبایدهای مسجد بر اساس حکمت اسلامی	راهکارها در طراحی معماری مسجد	ارتباط با مدل خوانش
۱	حرمت تشبه به غیرمسلمانان	حرمت استفاده از فرم، عناصر و تزیینات غیرمسلمانان	فرم، نماد، آرایه
۲	اصل توحید	تقارن، محوریت قبله، مرکزگرایی در فضای گنبدخانه	ایدهٔ فضایی- هندسی
۳	سادگی	عدم استفاده از فرم‌های غیرمتعارف	ایده‌های فضایی- هندسی
٤	توجه به جهت قبله در طراحی	استفاده از هندسهٔ محوردار با توجه به جهت قبله	ایده‌های فضایی- هندسی
٥	توجه به جهت قبله در طراحی	استفاده از هندسهٔ محوردار با توجه به جهت قبله	ایده‌های فضایی- هندسی
٦	آرامش در فضای عبادی	استفاده از هندسهٔ مرکزگرا و ساکن، مانند مربع	ایده‌های هندسی، فرم، آرایه
۷	فضای داخلی وحدت‌آفرین و فضای تفکرآفرین	عدم استفاده از عناصر متکثر و تشویش‌آور	ایده‌های هندسی، آرایه
۸	هر تقدسی در ارتباط با خداوند معنا می‌یابد.	عدم قداست ذاتی عناصر و فرم‌ها	فرم و نماد، آرایه‌ها
۹	اتصال مناسب صفوف	هندسهٔ یکپارچه و عدم تفکیک فضا به فضاهای کوچک‌تر	ایده‌های فضایی- هندسی
۱۰	مذمت تجسدگرایی و تصویرگری خداوند	انتزاع‌گرایی و تجرید در آرایه‌ها و فرم‌ها و عناصر	فرم و نماد و آرایه‌ها
۱۱	حرمت ایجاد درب در جهت قبله	پرهیز از ایجاد درب در جهت قبله	ویژگی‌های کالبدی
۱۲	سادگی	عدم استفاده از فرم‌های غیرمتعارف	ایده‌های هندسی، فرم، آرایه
۱۳	جواز بومی‌سازی شکلی	استفاده از عناصر بومی و توجه به بستر و زمینه	فرم و نماد، محیط و بستر
١٤	عدم تجویز الگوی غالب در طرح مسجد	عدم توصیهٔ الگوی شکلی و هندسی خاص	ایدهٔ فضایی هندسی، فرم
۱۵	عدم قداست رنگ‌ها و علائم	استفاده از رنگ‌های متناسب با محیط و عرف	آرایه‌ها
١٦	عدم خودنمایی و تظاهر	استفاده از فرم‌ها و عناصر متناسب با عرف و محیط	آرایه‌ها، فرم، نماد
۱۷	عدم اختصاص فضای مستقل برای عالمان دینی	حرمت ایجاد مقصوره و محراب بزرگ (محراب کم‌عمق)	ویژگی‌های کالبدی (کارکرد)
۱۸	تشخص مسجد در عین حرمت بلند ساختن	منار و دیوار مسجد بلند طراحی نشود.	فرم و ویژگی‌های کالبدی
۱۹	حرمت تزیین با طلا و نقره	عدم استفاده از فلزات باارزش در تزیینات	آرایه‌ها
۲۰	ارزش نماز زیر آسمان	استفاده از فضای صحن برای نماز در صورت امکان	ویژگی‌های کالبدی

آن‌ها عوامل کالبدی و برخی دیگر عوامل غیرکالبدی هستند. با توجه به تأکید پژوهش و سؤالات تحقیق بر تحلیل خوانش با توجه به رابطهٔ فرم و نماد، پاسخ‌های کاربران نیز غالباً در همین راستا قابل جمع‌بندی هستند. داده‌های پرسشنامه‌ها در نرم‌افزارهای آماری وارد شدند که تحلیل‌های اولیه به شرح ذیل می‌باشد:

مهم‌ترین نشانه‌ها و شاخصه‌های ملموس مسجد از نظر مخاطبان عام، گنبد و مناره هستند و مهم‌ترین نشانه‌های فرامادّی مسجد را آرامش روحانی، فضای معنوی و صوت اذان تشکیل می‌دهند. نماز جماعت و رویدادها و فعالیت‌های مذهبی، اجتماعی و فرهنگیِ شکل‌گرفته در فضای مسجد بعد از محراب، تزیینات و آرایه‌ها، یکی از مهم‌ترین عوامل در خوانش معنویت فضای داخلی مسجد به شمار می‌روند (تصویرهای ٤ و ٥).

بر اساس نمودار فوق، در خوانش مخاطبان از فضای داخلی مساجد منتخب، از لحاظ فهم معانی و آرامش روحانی و معنویت فضایی و حس تمرکز برای عبادت، از میان سه دستهٔ مساجد انتخابی، مساجد دستهٔ اول (یعنی مساجدی که شبیه مساجد گذشته هستند)، نسبت به مساجد دستهٔ دوم (مساجد تلفیقی) و مساجد دستهٔ سوم (مساجد متفاوت با گذشته) برتر هستند، هر چند که در زمینهٔ معنویت فضای داخلی، مساجد دستهٔ دوم و سوم اختلاف معناداری در

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

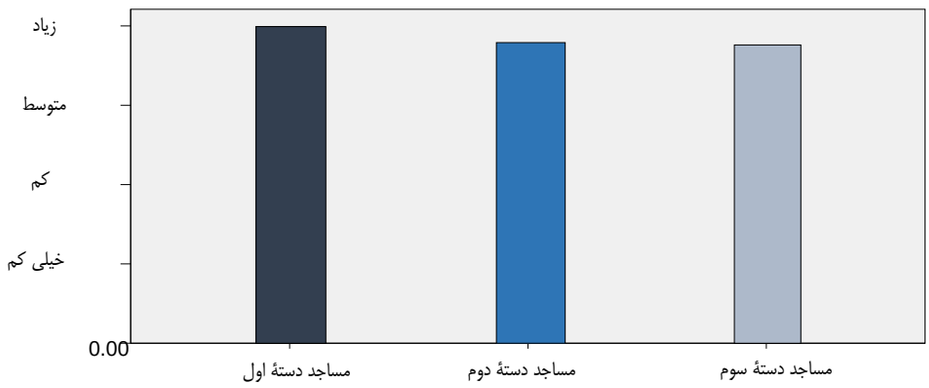

تصویر ۴: خوانش مخاطبان از نشانه‌های شاخص سه دسته از مساجد معاصر منتخب در شهر تبریز (پرسشنامهٔ شمارهٔ یک)
Fig. 4: Respondents' readings of the distinct characteristics of the three selected groups of the contemporary mosques in Tabriz (Questionnaire No. 1)

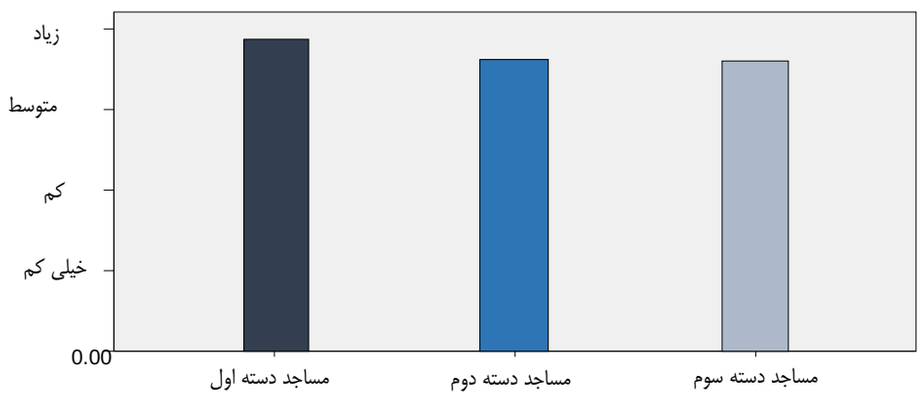

تصویر ۵: خوانش مخاطبان از معنویت فضای داخلی سه دسته از مساجد معاصر منتخب در شهر تبریز (پرسشنامهٔ شمارهٔ دو)
Fig. 5: Respondents' readings of the spirituality of the interior space of the three selected groups of the contemporary mosques in Tabriz (Questionnaire No. 2)

خوانش مخاطبان ندارند. در تحلیل نگارنده که با بررسی نقشه‌های مساجد و همچنین حضور در مسجد و تکنیک «مشاهده» صورت گرفت، دلیل احتمالی خوانش فضایی روحانی‌تر در مساجد دستهٔ اول را می‌توان در عوامل ذیل جستجو کرد: ۱- وجود ایده‌های فضایی-هندسی از قبیل ایده‌های وحدت در کثرت، محوربندی جهت قبله، تعادل و تقارن در پلان و نما، سکون در پلان شبستان؛ ۲- بهره‌گیری از کتیبه‌های مذهبی، آرایه‌های اسلامی و؛ ۳- استفاده از عناصری که به طور قراردادی و به تدریج در ذهن مردم حاوی مفاهیم معنوی مرتبط با مسجد و عبادت شده‌اند (مانند: گنبد، مناره، محراب).

۸-۲. نتایج مصاحبه‌ها

برای به‌دست‌آوردن اطلاعات کیفی از عامهٔ مردم راجع به مساجد معاصر تبریز، سؤالاتی به دو شکل باز و هدفمند طرح شده است که حدود ۱۷۳ نفر از مجموع ۳۶۰ نفر – پرکنندگان پرسشنامه – تمایل به پاسخگویی به آن‌ها در قالب مصاحبه داشته‌اند. به برخی یافته‌های حاصل از آن‌ها در ذیل اشاره می‌گردد:

با **محوریت نشانه‌ها و شاخصه‌های مسجد**، مهم‌ترین فاکتورها و شاخصه‌های دخیل در خوانش و فهم مساجد معاصر تبریز از نظر مردم به ترتیب اولویت عبارت‌اند از: ۱- مناره، ۲- گنبد، ۳- آرامش روحی و معنویت فضایی در

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

فضای مسجد، ٤- تزیینات و آرایه‌ها در حجم خارجی و فضای داخلی، ٥- محراب، ٦- سردر ورودی، ٧- رنگ و ٨- نور.

در رابطه با **مهم‌ترین عوامل مؤثر در خوانش فضای داخلی مسجد**، مهم‌ترین فاکتورها در فهم فضای داخلی مساجد از دیدگاه مردم عبارت‌اند از: ١- تزیینات و آرایه‌های کاشیکاری و آجرکاری و کتیبه‌های قرآنی، ٢- برگزاری نماز جماعت و مراسم مذهبی در مسجد، ٣- رنگ فضای داخلی مسجد، ٤- ارتفاع، تناسبات و هندسهٔ مناسب مسجد، ٥- خاطرات فرد از مسجد، ٦- محراب مسجد.

مهم‌ترین پیشنهادات مردم **برای خوانش بهتر معانی مساجد تبریز** به ترتیب عبارت‌اند از: ١- افزودن مناره و گنبد در مساجد فاقد آن‌ها، ٢-طراحی با الهام از مساجد گذشته با اضافه کردن کاربری‌های امروزین، ٣- سادگی، ٤- دسترسی‌های مناسب، ٥- توجه به تزیینات و آرایه‌ها، ٦- رنگ مناسب و معنوی و ٧- ایجاد حس معنوی در فضای عبادی.

بر اساس نظرات مردم از لحاظ خوانش و فهم معانی به ترتیب مساجد، مسجد میانهٔ مارالان، مسجد امام رضا (ع) گلشهر، مسجد نبی اکرم (ص)(مساجد دستهٔ اول که مشابه مساجد گذشته هستند)، مساجدی بودند که مردم بیشترین آرامش روحانی و فضای معنوی را در آن‌ها حس کرده‌اند. مساجد دستهٔ سوم که متفاوت با مساجد گذشته و دارای ظاهری نامتعارف هستند، یعنی مسجد امام رضا (ع) محلهٔ سیلاب، مسجد خاقانی و مسجد مصطفی خمینی، از نظر اکثریت مردم نیاز به تغییرات اساسی برای تولید، انتقال و خوانش معانی عمیق مسجد دارند.

نتیجه‌گیری

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد از نظر مخاطبان عام، خوانش معنویت فضایی و دریافت معانی الهی در مساجدی که شباهت بیشتری با مساجد گذشته داشتند نسبت به مساجد نامتعارف یا متفاوت با گذشته ساده‌تر است. همچنین در خوانش مساجد معاصر، علاوه بر نشانه‌های ظاهری مانند گنبد و مناره، عوامل و مفاهیمی مانند آرامش روحی و معنویت در فضای مسجد نیز از نظر مخاطبان نقش مهمی ایفا می‌کنند. با بهره‌گیری از احکام فقهی اسلام در مقام معیار تحلیل خوانش، به نظر می‌رسد برخی اصول و احکام اسلامی چارچوب و قیودی برای معماری مسجد ایجاد کرده‌اند که از آن جمله می‌توان به اصل عدم تشابه سبک و الگوی معماری مسجد به الگوهای غربی یا عدم تجسدگرایی و حرمت استفاده از تزیینات دارای روح اشاره کرد که به طور مستقیم در احکام فقهی اسلام و تفاسیر مجتهدین اشاره شده‌اند. از سوی دیگر، با آنکه در مورد برخی از عوامل تأثیرگذار در خوانش مساجد معاصر، از قبیل وجود عناصری چون گنبد و سردر ورودی و ایوان، در احکام فقهی معیار و چارچوبی تعیین نشده است ــ و پیدایش آن‌ها به قبل از ظهور اسلام برمی‌گردد، احتمالاً این عوامل در نتیجهٔ کثرت کاربرد در معماری مساجد ایران (و شهر تبریز) به‌تدریج و بر اساس قراردادهای اجتماعی تبدیل به نماد مسجد شده و به‌تدریج واجد معانی الهی و فرامادّی شده‌اند و نقش بسیار مهمی در خوانش معانی مسجد ایفا می‌کنند. بر این اساس و با عنایت به اهمیت ذهنیات مخاطبان، خاطرات جمعی ایشان و به طور کلی، محیط و بستر شکل‌گیری بنای مسجد، استفاده از این نمادها برای فهم بهتر مساجد معاصر ضروری به نظر می‌رسد. در این نوشتار، مطابق با ادبیات موضوع در زمینهٔ معیار و سنجهٔ تحلیل خوانش ــ یعنی احکام اسلامی ــ به تحلیل خوانش مساجد بر اساس احکام فقهی پرداخته شده است. احکام اسلام در چهار بخش با مرتبت‌های متفاوت ارائه شده‌اند که در درجهٔ اول، آیات قرآن راجع به معماری مساجد و در مرتبت دوم احادیث معصومین (ع) و در مرتبت سوم احکام و تفاسیر مجتهدان و فقه شیعه در زمینهٔ معماری مسجد مورد توجه قرار گرفته است و این سه بخش احکام و معیارهای قطعی و مطلق و

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

لازم‌الاجـرا هسـتند. در مرتبـهٔ چهـارم، تفاسـیر معمـاران و صاحب‌نظران معماری از احکام اسلامی در خـوانش مسـاجد معاصر قرار دارند که نسبی هستند. نکتهٔ مهم این است کـه در احکام فقهی و آیات و روایات معیار خاصی در مورد بسیاری از عناصر دخیل در خوانش مانند گنبد و ایـوان ارائـه نشـده و بیشتر خطوط و چارچوب‌های کلی مطرح شده‌اند و نمی‌توان معانی ذاتی و مطلقی مرتبط با احکام اسلامی برای بسـیاری از عناصر مسجد قائل شد.

طبق مطالعات انجام‌شده می‌توان گفت که احکام اسـلام و کلام معصومین (ع) در مقام مهم‌ترین داور و معیار سنجش خوانش، اصولی قطعـی و فرازمـانی در زمینـهٔ ویژگـی‌هـای مساجد ارائه کرده‌اند که بایستی در تحلیل و ارائهٔ خط‌مشـی برای معماران مسجد و تحلیل خوانش مورد نظر قرار گیرند. با آنکه اغلب عناصر آشنای مساجد ایرانی مانند گنبد و مناره، ریشه در معماری قبل از اسـلام دارنـد و نمـی‌تـوان ارتبـاط مطلقی میان احکام اسلام و این عناصر قائل شد، باید توجـه داشت با توجه به تجربه‌ها، پیش‌دانسته‌ها و خاطرات مردم از این عناصر، وجود آن‌ها در تولید، انتقـال و خـوانش معـانی مساجد معاصر نقش اساسی دارد. در واقع به نظر می‌رسد که با توجه به قرین بودن تجربهٔ نماز جماعت و فضای معنـوی عبادت با عناصری مانند گنبد و مناره ــ به عنوان مهـم‌تـرین عوامل دخیل در خوانش از دید مخاطبان ــ بـه‌تـدریج ایـن عناصر برای مردم ایران دارای معانی الهی مرتبط بـا مفـاهیم عمیق و حقیقی مسجد شـده‌انـد؛ البتـه گفتنـی اسـت ادراک مخاطبان از معنای این عناصر بستگی تام به استعداد مخاطبان دارد و امری نسبی و خطاپذیر خواهد بود.

پی‌نوشت‌ها

۱. فی بُیُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَ یُذْکَرَ فیهَا اسْمُهُ یُسَبِّحُ لَهُ

۲. إِنَّمَا یَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ

فهرست منابع

ابراهیمی دینانی، غلامحسین. ۱۳۷۹. *ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام*. تهران: طرح نو.

بلخاری قهی، حسن. ۱۳۸٤. جایگاه کیهان‌شناختی دایره و مربع در معماری قدسی. *نشریه هنرهای زیبا* ۲٤: ٥-١٤.

بمانیان، محمدرضا، محمدرضا پور جعفر، فریال احمدی، و علیرضا صادقی. ۱۳۸۹. بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسـی در معمـاری مساجد شیعی. *فصلنامه علمی پژوهشی شیعه‌شناسی* ۳۷: ۳۷-۷۰.

جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۸۸. *تفسیر تسنیم*. قم: نشر اسراء.

حمزه‌نژاد، مهدی. ۱۳۹۰. اصول مفهومی و کاربردی در طراحی بناهای مذهبی در نگرش شیعه نمونه مورد بررسی: تفـاوت‌هـای مفهـومی در طراحی مسجد، مزار و مصلی. پایان‌نامهٔ دکتری، دانشگاه علم و صنعت ایران.

دباغ، امیر مسعود، و سید مصطفی مختاباد امرائی. ۱۳۹۲. چارچوبی نوین برای خوانش مساجد تهران معاصر. *نشریه نقـش جهـان* ٤ (۲): ۲۲-۳٥.

رحیمی، محمد. ۱۳۹۱. *الزامات طراحی مسجد*. ارومیه: نشر معمار.

رئیسی، محمدمنان. ۱۳۹۲. معناشناسی در آثار معماری برای ارتقاء طراحی مساجد پژوهش موردی: معناپردازی (از بعد هندسـی- فضـایی) در مساجد معاصر تهران. پایان‌نامهٔ دکتری، دانشگاه علم و صنعت ایران.

رئیسی، محمدمنان، و عبدالحمید نقره‌کار. ۱۳۹۳. ارزیابی هندسی فضایی مساجد معاصر تهـران بـا اسـتفاده از تحلیـل مضـمونی متـون دینـی. *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی* ۱ (٤): ۳۰-٤٦.

زرگر، اکبر، حمید ندیمی، و رافونه مختارشاهی. ۱۳۸٦. *راهنمای معماری مسجد*. تهران: شرکت گرافیک دید.

شاطریان، رضا. ۱۳۹۰. *تحلیل معماری مساجد ایران*. تهران: نشر نوپردازان.

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

صاحب‌محمدیان، منصور. ۱۳۸۵. معماری مسجد از مفهوم تا مصداق (طراحی مسجد کوی دانشگاه تهران). پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.

فلاحت، محمدحسین. ۱۳۸۳. نقش طرح کالبدی در حس مکان: مقایسه حس مکان پنج مسجد معاصر با طرح سنتی نوآورانه در تهران. پایان‌نامهٔ دکتری، دانشگاه تهران.

فلامکی، محمدمنصور. ۱۳۹۱. *اصل‌ها و خوانش در معماری ایرانی*. تهران: نشر فضا.

گرابار، اولگ. ۱۹۷۳. *شکل‌گیری هنر اسلامی. ترجمهٔ مهرداد وحدتی دانشمند*. ۱۳۷۹. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

گروت، لیندا، و دیوید وانگ. ۲۰۰۲. *روش‌های تحقیق در معماری*. ترجمهٔ علیرضا عینی‌فر. ۱۳۸٤. تهران: دانشگاه تهران.

طباطبایی، سید محمدحسین. ۱۳۷۱. *المیزان فی تفسیر القران*. تهران: اسماعیلیان.

———. ۱۳۵٦. *المیزان فی تفسیر القران*. تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.

لنگ، جان. ۱۹۸۷. *آفرینش نظریه معماری، نقش علوم رفتاری در طراحی محیط*. ترجمهٔ علیرضا عینی‌فر. ۱۳۸۳. تهران: دانشگاه تهران.

موظف رستمی، محمدعلی، سهیل سهیلی، و داود نوری علویجه. ۱۳۹۳. *استانداردها و ضوابط طراحی، برنامه‌ریزی، ساخت و نگهداری مساجد در جمهوری اسلامی ایران و کشور پادشاهی عربستان سعودی*. تهران: پرهیب.

نقره‌کار، عبدالحمید. ۱۳۸۷. *درآمدی بر هویت اسلامی در معماری*. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.

نوربرگ شولتز، کریستین. ۱۹۷۵. *معنا در معماری غرب*. ترجمهٔ مهرداد قیومی بیدهندی. ۱۳۸٦. تهران: فرهنگستان هنر.

وصفی، محمدرضا. ۱۳۷۸. از فهم دلالت‌ها تا فهم مکانیسم فهم (از هرمنوتیک تا نشانه‌شناسی). *نامه فرهنگ* ۳٤: ۱۷۲–۱۸۷.

منابع انگلیسی

Bemanian, Mohammad Reza, Mohammad Reza PourJafar, Feryal Ahmadi, and Alireza Sadeghi. 2010. Reflection of spiritual identity and sacred notions in the architecture of Shi'i mosques. *Shiite Studies Quarterly* 30: 37–70. [in Persian]

Bolkhari Qehi, Hassan. 2009. The cosmological position of the circle and square in the sacred architecture. *Honar-ha-ye Ziba Journal* 24: 5–14. [in Persian]

Dabbagh, Amir Massoud, and Seyyed Mostafa Mokhtabad Emraei. 2013. A new framework for reading of contemporary Tehran mosques. Tehran: *Naqsh Jahan Journal* 4(2): 22–35. [in Persian]

Ebrahimi Dinani, Gholam Hossein .2000. *The advent of philosophical thought in the Muslim world*. Tehran: Tarheh No. [in Persian]

Falahat, Mohammad sadegh. 2004. The role of physical layout in sense of place: A comparison between sense of place of five contemporary mosques and traditional & innovative design in Tehran. PhD Diss. University of Tehran. [in Persian]

Falamaki, Mohammad Mansour. 2012. *Principals and reading in Iranian architecture*. Tehran: Faza Publishing. [in Persian]

Grabar, Oleg. 1973. *Formation of Islamic art*. Translated by Mehrdad Vahdati Daneshmand. 2000. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [in Persian]

Groat, Linda N., and David Wang. 2002. *Architectural research methods*. Translated by Alireza Einifar. 2005. Tehran: University of Tehran . [in Persian]

Hamzehnejad, Mehdi. 2011. Conceptual and applied principles in designing religious buildings in Shia attitudes. PhD Diss. Iran University of Science and Technology. [in Persian]

Javadi Amoli, Abdullah. 2009. *Tafsir-e-Taasnim*. Qom: Publication of Asra. [in Persian]

Lang, Jon T. 1987. *Creating architectural theory: The role of behavioral sciences in environmental design*. Translated by Alireza Eynifar. 2004. Tehran: University of Tehran. [in Persian]

Movazaf Rostami, Mohammad Ali, Soheil Soheyli, and Davood Nouri Alavije. 2014. *Standards and criteria for designing, planning, building and maintaining mosques in the Islamic Republic of Iran and the Kingdom of Saudi Arabia*. Tehran: Parhib. [in Persian]

Noghrekar, Abdolhamid. 2008. *An introduction to Islamic identity in architecture*. Tehran: Ministry of Housing and Urban Development. [in Persian].

Norberg-Schultz, Christian. 1975. *Meaning in Western architecture*. Translated by Mehrdad Ghaiomi. 2008. Tehran: Art Academy Press. [in Persian]

Raeesi, Mohammad Manan. 2013. Semantics in architectural works for improving mosques designing; Case study: Meaning-making (From geometric and spatial aspects) in contemporary Tehran mosques." PhD Diss. Iran University of Science & Technology. [in Persian]

Raeesi, Mohammad Manan, and Abdolhamid Noghrekar.2014. The geometric assessment of contemporary mosques in Tehran using a systematic analysis of religious texts. *journal of Islamic Architectural Studies* 1(4): 30–46. [in Persian]

Rahimi, M. 2012. *Requirements of mosque designing*. Urmia: Memar Publications. [in Persian]

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]

Saheb Mohammadian, Mansour. 2006. Mosque architecture from concept to eample (Designing the mosque of the University Campus of Tehran). MA Thesis. University of Tehran. [in Persian]
Shaterian, Reza. 2011. *Analysis of Iran's mosques architecture.* Tehran: Nopardazan. [in Persian]
Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein .1992. *Al-mizan fi tafsir al-Quran*. Tehran: Ismailian. [in Persian]
———. 1977. *Al-mizan fi Tafsir al-Quran*. Tehran: Dar al-Kotob Al-Islamiyah. [in Persian]
Vasfi, Mohammad Reza. 2008. From understanding of implications to understanding of the mechanism of understanding (from hermeneutics to semiotics). *Name-ye Farhang* 34: 172–87. [in Persian]
Zargar, Akbar, Hamid Nadimi, and Rafone Mokharshahi.2007. *A guide for mosque architecture*. Tehran: Did Graphic Company. [in Persian]
Gibson, J. J. 1976.The theory of affordances and the design of the environment. In *Proceedings of Symposium on Perception in Architecture, American Society for Esthetics (Toronto, October 1976)*. Republished as Chapter 4.9, Part VIII in Reasons for realism: selected essays of James J. Gibson, E. Reed and R. Jones eds. 1982. Hillsdale, NJ.: Lawrence Erlbaum Associates.

[DOI: 10.29252/ciauj.4.1.27]